

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De wereld zwijgt, maar de Ander antwoordt: Levinas als aanvulling op betekenisloosheid in Camus

Folman, Felix

Citation

Folman, F. (2021). *De wereld zwijgt, maar de Ander antwoordt: Levinas als aanvulling op betekenisloosheid in Camus*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3621537>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De wereld zwijgt, maar de Ander antwoordt:

Levinas als aanvulling op betekenisloosheid in Camus

Auteur: Felix Folman
Studentnummer: S1709070

Scriptie BA Filosofie:
Filosofie van Mens, Techniek, en Cultuur
Begeleider: James McAllister
Juni 2021

**Universiteit
Leiden**
Geesteswetenschappen

Inhoudsopgave

Inleiding 3

Albert Camus: betekenisloosheid 4

Zelfmoord 7

Leven zonder betekenis 9

Ethiek buiten beschouwing 12

Ethiek en ontologie in Emmanuel Levinas 14

Het gezicht van de Ander 16

Dialogoog en verantwoordelijkheid 17

Betekenis 18

Conclusie 21

Bibliografie 24

Inleiding

Is het leven het nog wel waard om te leven als het betekenisloos is? Wat als ons bestaan er niet toe doet? Heeft het leven dan nog wel zin? In de nasleep van verschrikkingen van de eerste en tweede wereldoorlog is de vraag wat het betekent om mens te zijn een van de belangrijkste thema's binnen de continentale filosofie. De filosofen Albert Camus en Emmanuel Levinas kunnen gerekend worden tot het humanisme, een filosofische stroming die zich richt op de vraag wat het betekent om mens te zijn. In hun werken delen zij thema's als existentie, de vraag hoe de mens zich tot de wereld verhoudt, en het zoeken naar betekenis. Wat betekent het om mens te zijn als het leven geen doel heeft? Met deze vraag als rode lijn door hun filosofie schreven zij werken die tot vandaag de dag van grote invloed zijn op het westers denkbeeld.

Albert Camus staat bekend om zijn literaire oeuvres met een filosofische toon waarvan *De mythe van Sisyphus* (1942) het werk is dat ik hieronder zal gebruiken. In dit werk spreekt hij van een confrontatie tussen de mens die naar betekenis verlangt en de wereld die hem dat niet kan verstrekken. Hij spreekt van een 'absurde' situatie: het besef dat het bestaan betekenisloos is. Van Emmanuel Levinas zal ik het werk *Totaliteit en Oneindigheid* (1961) behandelen, waarin hij veronderstelt dat de mens inherent een bepaalde verantwoordelijkheid heeft tegenover anderen. In allebei deze werken richten de schrijvers zich op de vraag wat het betekent om mens te zijn, en op wat voor manier de mens bestaat in de wereld en zich verhoudt tegenover andere personen.

Door het werk van Levinas op een bepaalde wijze te interpreteren kan de filosofie van Camus in *De mythe van Sisyphus* aangevuld worden waar hij naar mijn mening te kort komt. In mijn lectuur blijft de betekenisloosheid van het menselijk bestaan zoals Camus die beschrijft in zijn filosofie een dermate groot probleem dat de mens nooit innerlijk geluk kan kennen. Dit probeer ik op te lossen door Camus' filosofie aan te vullen met die van Levinas, in wiens filosofie naar mijn lectuur wel betekenis van het bestaan kan worden gevonden door middel van de relatie met andere personen. Om beide filosofen in het debat te situeren zal ik een aantal andere commentatoren op hun werken als bron gebruiken, waaronder Avi Sagi, Rebeka Veljanovska, en Michael Morgan. Voortbouwend op hun inzichten zal ik beargumenteren waarom ik denk dat as-

pecten van de filosofie van Levinas een goede aanvulling zouden zijn op de filosofie van Camus in *De mythe van Sisyphus*. De relatie met andere personen zoals Levinas die beschrijft, kan namelijk worden gezien als een manier om betekenis toe te kennen aan een bestaan dat volgens Camus geen betekenis heeft. Wanneer de mens in de filosofie van Camus betekenis kan vinden zou dit betekenen dat de mens wel oprecht gelukkig zou kunnen zijn.

Samenvattend wil ik de onderzoeksvraag stellen: Op welke wijze kan er een beroep gedaan worden op de filosofie van Levinas om de leemten in *De mythe van Sisyphus* van Camus op het gebied van ethiek aan te vullen?

Albert Camus: Betekenisloosheid

In *De mythe van Sisyphus* wordt door Camus een grimmig beeld van de menselijke conditie beschreven. Vanuit een atheïstisch perspectief beargumenteert hij dat het menselijk bestaan betekenisloos is. In de afwezigheid van een god wordt ons bestaan betekenisloos omdat er geen hoger plan of doel kan worden gesteld voor ons bestaan in deze wereld. Het bestaan van de mens is dan zonder reden en zonder betekenis. De wereld is voor Camus onverschillig tegenover het menselijk bestaan, terwijl de mens juist wel behoefte heeft aan duiding en betekenis. In *De mythe van Sisyphus* werkt hij uit op welke manier de mens zich tegenover deze onverschillige wereld verhoudt. Het besef van de betekenisloosheid van het bestaan noemt Camus het 'Absurde'.

Het Absurde kan worden begrepen als een bepaald gevoel dat voortkomt uit de confrontatie tussen de mens en de wereld. Camus beschrijft de mens namelijk als 'vragend'; hiermee wordt bedoeld dat de mens een diep verlangen heeft naar betekenis en zingeving. De mens wil de wereld graag begrijpen en kunnen uitleggen en op die manier de menselijke rationaliteit toepassen op de wereld. Camus schrijft dat de mens verlangt naar een wereld die uit te leggen is, want 'een wereld die je uit kunt leggen is een vertrouwde wereld.' (Camus, 1942, p. 31). De mens is inherent op zoek naar een doel in het leven, naar betekenis. Dit leidt echter tot een conflict, omdat de mens dit zonder god niet kan vinden in de wereld. Maar op wat voor manier moet ik leven, als

ik mij nergens op kan beroepen? Als er geen god en geen doel is, wat betekent het dan om te bestaan? De mens verlangt volgens Camus namelijk dat zijn bestaan in de wereld er wel toe doet en dat de dingen die wij doen, zin hebben. Camus schrijft echter dat de mens dit juist niet kan vinden in de wereld: de wereld antwoordt niet aan ons verlangen naar betekenis. In ons bestaan vinden wij niets dat erop duidt dat ons bestaan ertoe doet. De wereld is namelijk niet rationeel, en kan niet voldoen aan het verlangen van de mens naar betekenis. De wereld is in feite onverschillig tegenover ons bestaan. Camus schrijft dat de wereld 'zwijgt'. Dit is voor de mens confronterend. Iemand die zich bewust is van deze confrontatie tussen de mens en de wereld noemt Camus dan ook wel de 'absurde mens'. Camus schrijft dat de absurde mens een diep verlangen naar betekenis heeft: 'Zo ook kan de geest die tracht de werkelijkheid te begrijpen pas tevreden zijn als hij haar heeft teruggebracht op het Niveau van het denken.' (Camus, 1942, p. 33). Camus bedoelt hier dat mens pas innerlijk geluk kan kennen op het moment dat de wereld te verklaren is op dezelfde manier als dat wij onszelf verklaren. Volgens Camus redeneert de mens namelijk op een rationele manier over zichzelf, omdat we rationele wezens zijn. Dit 'verklaren' probeert de mens dus ook bij de wereld te doen, maar dit leidt tot een conflict. De mens wordt zich bewust van het feit dat de wereld niet rationeel is, maar chaotisch en onredelijk. De wereld en het menselijk bestaan hierin worden niet gekenmerkt door een vooraf bepaalde betekenis of zin, terwijl de mens daar juist naar verlangt. De mens wordt zich bewust van het feit dat de wereld onverschillig is tegenover het menselijk bestaan. Het menselijk bestaan op deze wereld is van zichzelf niets waard.

Camus schrijft: 'Het Absurde bestaat uit de confrontatie tussen het roepen van de mens en het onredelijke zwijgen van de wereld.' (Camus, 1942, p. 47). De mens is op zoek naar een innerlijk geluk, wat hij nooit zal kunnen krijgen uit de wereld. Camus spreekt ook over een 'menselijk drama' (Camus, 1942, p. 35). Het bestaan van de mens is door het besef van deze confrontatie een gepijnigd bestaan. De mens wil betekenis toekennen aan zijn leven maar is daar niet toe in staat. Het besef van het Absurde hangt sterk samen met het besef van onze eindigheid. Uiteindelijk zal een mens sterven na een betekenisloos bestaan, in een wereld die er niets om geeft. De mens vraagt, maar de wereld zwijgt. Camus schrijft verder: 'Het Absurde is de kloof tussen de geest die verlangt en de wereld die teleurstelt, mijn nostalgie naar eenheid, deze uiteengeval-

len wereld en de tegenstrijdigheid die ze aan elkaar ketent.' (Camus, 1942, p. 75). Camus beargumenteert dat dit gevoel zo onvermijdelijk is omdat de mens en de wereld als het ware aan elkaar geketend zijn. De mens kan niet leven zonder in de wereld te bestaan en op die manier altijd deel uit te maken van deze absurde confrontatie. De mens kan niet om dit gevoel heen, omdat het de confrontatie is tussen zichzelf en de wereld waarin hij bestaat. Camus stelt: 'Dit gevoel is de breuk tussen de speler en zijn decor' (Camus, 1942, p. 31).

De mens kan als gevolg van deze onvermijdelijkheid bijna alle onzekerheden van zich afzetten, behalve 'dat verlangen naar eenheid, die begeerte naar een oplossing, die dwingende behoefte aan helderheid en samenhang' (Camus, 1942, p. 77). Het karakter van de mens om de wereld te bevragen kan nooit in overeenstemming worden gebracht met de wereld die niet antwoordt aan ons appèl naar betekenis, omdat de mens altijd in de wereld bestaat. Dit kan leiden tot een extreme hopeloosheid. Niets heeft betekenis, inclusief het menselijk bestaan, terwijl het ons diepste verlangen is dat dit wel zo is. Hopeloosheid is onlosmakelijk verbonden met het Absurde, omdat voor de meeste mensen een leven zonder betekenis niet als een wenselijk leven wordt gezien. Camus stelt verder: 'Absurditeit, hoop, en dood dienen elkaar van repliek' (Camus, 1942, p. 26). Ook deze drie termen zijn voor Camus met elkaar verbonden. Het besef dat het bestaan zinloos is, kan leiden tot een diep pessimisme ten gevolge van het besef van onze onvermijdelijke dood na een betekenisloos leven. Er is een overweldigende hopeloosheid die voortkomt uit het besef van de absurditeit van het bestaan omdat de mens hier altijd mee in aanraking gebracht wordt. Camus schrijft dat de mens constant wordt geconfronteerd met deze 'zinloosheid van het bestaan' (Camus, 1942, p. 73). Camus beschrijft dat dit gevoel zelfs kan leiden tot een verlangen náár de dood. Want is het leven het wel waard om te leven als het zinloos is? Het besef van het Absurde kan gezien worden als een startpunt van filosofische overwegingen. Het is een gevoel van intellectuele malaise dat voortkomt uit het besef dat alles betekenisloos is, en het menselijk verlangen naar betekenis nooit vervuld zal worden in de wereld.

Zelfmoord

De vraag of het leven het waard is om te leven staat centraal in Camus' filosofie. Indien dit niet het geval zou zijn, zou zelfmoord een gerechtvaardigde keuze kunnen zijn. De eerste zin van het boek *De mythe van Sisyphus* is zelfs wereldberoemd geworden door de volgende stelling: 'Er is maar één werkelijk serieus filosofisch probleem: dat van de zelfmoord' (Camus, 1942, p. 1). Is het leven het waard om te leven als het gekenmerkt wordt door de tweestrijd tussen het menselijke verlangen naar betekenis en de betekenisloosheid van het bestaan? Is het leven het wel waard om te leven als het betekenisloos is? Het besef van de betekenisloosheid van het bestaan is een noodzakelijk aspect van wat het betekent om mens te zijn voor Camus. De confrontatie tussen de vragende mens en de zwijgende wereld roept een gevoel op dat zo verscheurend is dat men eraan kan twijfelen of het leven het nog wel waard is om te leven. Dit betekent dat er een bepaalde verbinding is tussen het gevoel van het Absurde en het verlangen naar de dood. De dood is onvermijdelijk en maakt een eind aan een van de twee schakels uit de confrontatie van het Absurde. Het is het ontkennen of wegnemen van het eigen bestaan, en dus ook het ophouden van het vragende aspect van de mens. Zelfmoord kan dan worden gezien als een manifestatie van het verlangen naar het 'niet zijn', om aan de confrontatie met de zwijgende wereld te ontsnappen. Het is de vraag in welke mate zelfmoord een oplossing is voor de confrontatie met het Absurde. Het is het opheffen van een van de twee schakels in de keten, het opheffen van het eigen bestaan. Maar volgens Camus is het ook je erbij neerleggen, het 'gewonnen geven van de strijd die geen rust kent.' (Camus, 1942, p. 52).

Camus schrijft dat het ontkennen dat het leven betekenis heeft, niet betekent dat het niet waard is om te leven. Camus stelt dus dat men wél kan leven zonder betekenis. Hij is ervan overtuigd dat het leven met de confrontatie tussen de vragende mens en de zwijgende wereld juist het meest fundamentele aspect is van het mens-zijn. Hij beweert dan ook dat het niet wenselijk is om zelfmoord te plegen. Hij schrijft: 'Enkel en alleen door de werking van het bewustzijn, maak ik een leefregel van wat een uitnodiging was om te sterven - en ik wijs de zelfmoord af.' (Camus, 1942, p. 93).

Juist het bewust worden van de bittere situatie waarin de mens zich bevindt is het overwinnen van de uitnodiging van de zelfmoord door de betekenisloosheid van het bestaan. Zelfmoord kan worden gezien als een sprong nemen, en het gevecht opgeven. Volgens Camus legt men zich er dan bij neer (Camus, 1942, p. 81). Camus stelt dat juist door ons bewust te zijn van de menselijke conditie, men met de betekenisloosheid mee kan leven. Zelfmoord is dan geen optie, omdat het gezien wordt als een ontsnapping. De kracht om toch te leven ondanks deze tweestrijd is waar Camus op doelt. Hij schrijft: 'de overdenking van het absurde was uitgegaan van het angstige bewustzijn van het onmenselijke, maar aan het einde van haar weg keert ze terug naar de kern van de passie en het vuur van de opstand der mensen (Camus, 1942, p. 93). Camus bedoelt hier dat in opstand komen wenselijk is en dat men zich moet blijven verzetten tegen de betekenisloosheid van het bestaan (het onmenselijke), omdat in de kern van de mens juist die passie van de opstand zit. Door toch te leven verzet de mens zich tegen het Absurde. Camus wijst de zelfmoord dus af omdat de mens zich anders gewonnen geeft aan de betekenisloosheid van het bestaan. Om echt mens te zijn is toch te leven met het besef van deze betekenisloosheid. Zelfmoord kan dan worden gezien als een uitvlucht uit de confrontatie die zo fundamenteel is aan het mens-zijn.

Camus stelt dat geloof in een religie juist het wegnemen is van de betekenisloosheid van de wereld: een soort artificiële betekenis scheppen door te geloven in een hogere macht die een doel, richting en betekenis schept in de wereld. Hierdoor krijgt de wereld opeens wel een redelijkheid. Dit ziet Camus ook als een ontsnapping aan het probleem, omdat het een aantrekkelijkere optie is dan de betekenisloosheid van het bestaan erkennen. Een religieuze sprong is volgens Camus net als de zelfmoord een vlucht van de confrontatie tussen de mens en de wereld. Dit is dan net als zelfmoord niet wenselijk, omdat het ook het opgeven van de strijd is. Juist om bewust van het Absurde te leven is wat de mens volgens Camus moet doen. Hij stelt: 'Voor een mens zonder oogkleppen is er geen mooier schouwspel dan het gevecht van de intelligentie met een werkelijkheid die ze niet de baas kan.' (Camus, 1942, p. 82). Camus wijst zowel zelfmoord als religie af omdat men dan ontsnapt aan de werkelijkheid. Camus stelt dat men bewust van het Absurde moet leven. Juist zich bewust zijn van het menselijk noodlot, maar toch doorgaan, is bewonderenswaardig. Dit is omdat de passie van de

opstand mens-eigen is. Hij stelt dan ook: 'Nu moet er geleefd worden.' (Camus, 1942, p. 95).

Leven zonder betekenis

Camus' oplossing voor het conflict tussen een vragende mens en een zwijgende wereld is het 'rebelleren' tegen het Absurde. In plaats van zelfmoord te plegen of zich tot een religie te bekeren, 'Moet men opstandig sterven en niet uit vrije wil.' (Camus, 1942, p. 83). De mens moet volgens Camus toch leven, ondanks de betekenisloosheid van de wereld, in een wereld die onverschillig is tegenover het menselijk bestaan. De mens leidt dan dus een betekenisloos bestaan, maar gaat volgens Camus wel elke dag de strijd aan. Camus beweert dat dit meer is dan een soort aanvaarding van de absurditeit. De absurde mens komt in opstand tegen het Absurde door toch te leven. Hij weet van de tweestrijd tussen de vragende mens en de zwijgende wereld en is zich bewust van de absurditeit hiervan. Ondanks dit alles leven kan gezien worden als een soort overwinning, omdat de mens zich niet klein laat krijgen door de absurditeit van zijn toestand. De mens maakt zijn noodlot dan tot zijn noodlot.

Camus vergelijkt de Absurde mens met de figuur van Sisypheus uit de Griekse mythologie. Sisypheus is door de goden gedoemd om elke dag dezelfde steen een berg op te duwen, in het volle bewustzijn dat de steen aan het eind van de dag weer naar beneden rolt. Het rollen van de steen is zinloos en het heeft geen enkele betekenis. Sisypheus is zich bewust van het feit dat wat hij doet absoluut zinloos en betekenisloos is en dat hij de volgende dag precies hetzelfde moet doen. Toch duwt Sisypheus trots het rotsblok omhoog. In de opstandigheid van de mens zit eenzelfde trots. Dapper gaat de absurde mens de strijd aan tegen de betekenisloosheid van het bestaan, door toch te leven. Ook de mens duwt zijn rotsblok omhoog. Het besef van de zinloosheid is tragisch en kwellend, maar tegelijkertijd Sisypheus' overwinning. Zich bewust te zijn van de menselijke conditie, maar het toch niet op te geven, maakt Sisypheus sterker dan zijn rotsblok. De botsing tussen het vragen van de mens en het zwijgen van de wereld is

het meest treffende aspect van het menselijk bestaan volgens Camus. De menselijke ervaring is zinloos en hartstochtelijk, eindig en trots.

Camus stelt: 'Niet geloven in de betekenis der dingen is het kenmerk van de absurde mens.' (Camus, 1942, p. 106). De absurde mens weet dus van de betekenisloosheid van het bestaan, maar kiest er dus voor om toch te leven. Daar zit voor Camus een ontzettende trots in. De mens moet *léven*, volgens Camus. De mens moet blijven strijden tegen de zinloosheid van het bestaan. Hij is ervan overtuigd dat we ons moeten blijven afzetten tegen de betekenisloosheid, en leven om het leven. Op die manier is de mens volgens Camus sterker dan zijn noodlot. Camus noemt dit ook wel 'hartstochtelijk' leven.

Echter, Camus beweert ook dat we moeten stoppen met hopen. Hiermee bedoelt hij hopen op zin of betekenis in de wereld. Hij zegt dat de opstand van de mens tegen de betekenisloosheid geen hoop geeft op betekenis (Camus, 1942, p. 81). De opstandigheid van de mens is alleen een manier om om te gaan met het Absurde, maar niet om betekenis te vinden. Men kan kracht vinden in de eigen opstandigheid, maar moet volgens Camus niet hopen op betekenis. Het bestaan blijft betekenisloos, net als de straf van Sisyphus, of hij nou sterker is dan het rotsblok of niet. Camus zegt dat de absurde mens, iemand is die zich wel bewust is van het Absurde, maar niet hoopt (Camus, 1942, p. 102). De hoop is opgegeven, want juist hoop blijven houden zorgt ervoor dat de mens treurig leeft, schrijft Camus (1942, p. 103). Het stoppen met hopen op betekenis is volgens Camus een manier om om te gaan met de absurditeit van het bestaan.

Alhoewel de absurde mens er dus voor kiest om te leven, betekent dit niet dat dit een gelukkig leven is. Voor Camus moet de mens zich bewust zijn van de bitterheid van zijn bestaan om er mee om te kunnen gaan. Ik ben van mening dat de mens in de filosofie van Camus niet oprecht gelukkig kan zijn in een betekenisloos bestaan, omdat de mens pas echt innerlijk geluk kan kennen in een betekenisvol bestaan. Camus beschrijft zelf namelijk dat het verlangen naar betekenis in het diepst van de mens zit. Ook schrijft Camus dat als een mens zich eenmaal bewust is geworden van het Absurde, hij daar altijd mee verbonden blijft (Camus, 1942, p. 53). De mens kan nooit echt stoppen met verlangen naar betekenis omdat het in het diepst van zijn mens-zijn zit, en dat betekent ook dat de mens nooit oprecht gelukkig zal kunnen zijn als hij die beteke-

nis niet vindt. Het conflict tussen de vragende mens en de zwijgende wereld blijft aanwezig en vormend voor hoe de mens in de wereld bestaat. De zwijgende onverschilligheid van de wereld slaat de hoop van de mens, de hunkering naar betekenis, nog steeds neer. De mens moet van Camus stoppen met hopen, omdat hij anders teleurgesteld zou worden. Het verlangen naar betekenis van de mens blijft onvervuld in *De mythe van Sisyphus*. In de laatste pagina's van het boek schrijft Camus: 'We moeten ons Sisyphus voorstellen als een gelukkig mens.' (Camus, 1942, p. 173). Ik beweer dat de nadruk hier moet worden gelegd op 'voorstellen'. De mens kan nooit oprecht geluk vinden in het bestaan zo lang de confrontatie tussen de vragende mens en de zwijgende wereld bestaat. Zodra de mens zich bewust wordt van deze confrontatie, zal hij hier altijd mee verbonden blijven. Het verlangen naar betekenis zit in het diepst van de mens, en deze betekenis zal hij nooit kunnen vinden. Het 'geluk' van de mens in het beseffen dat hij sterker is dan zijn rotsblok is dan een vóórstelling van geluk en geen echt innerlijk geluk. Het besef dat de mens sterker is dan zijn rotsblok is hier een wrang soort acceptatie van zijn situatie, die uiteindelijk niet leidt tot innerlijk geluk. Dit kan pas als de mens de betekenis verkrijgt waarnaar hij verlangt. Beseffen dat de situatie waarin je je bevindt, bitter is, zonder kans op verbetering, is niet hetzelfde als gelukkig zijn. Het accepteren van je noodlot leidt dan niet tot een gelukkig bestaan. Het bestaan blijft namelijk betekenisloos, terwijl de mens wel naar betekenis blijft verlangen. Stoppen met hopen is niet hetzelfde als geluk vinden in het bestaan. Camus schrijft dan ook zelf in zijn werk: 'er bestaat geen geluk als ik niet kan weten.' (Camus, 1942, p. 39). De mens moet voor Camus dus eigenlijk kiezen voor een leven zonder betekenis. Terwijl de mens hier wel naar snakt, hunkert, en om vraagt. Camus schrijft dat de 'roep' naar betekenis uit het 'diepst van de mens' komt. (Camus, 1942, p. 39). De mens moet volgens Camus stoppen met hopen en toch leven, en kracht vinden in zijn eigen opstandigheid. Maar toch is er in het diepst van de mens een inherent verlangen naar betekenis en zin, en zal zelfs de absurde mens, die kracht vindt in de eigen opstandigheid, nooit oprecht gelukkig kunnen zijn omdat de vraag naar betekenis niet beantwoord wordt.

Ethiek buiten beschouwing

Ik meen dat de mens in *De mythe van Sisyphus* nooit oprecht gelukkig kan zijn omdat Camus een belangrijk element van het in de wereld bestaan te veel buiten beschouwing laat. Dit is het feit dat de mens zich niet alleen verhoudt tot de wereld, maar ook tot andere personen. Camus redeneert vanuit het Ik naar de wereld toe, en komt daarna pas tot het punt dat de mens ook in relatie kan staan tot andere mensen. Voor Camus betreft de filosofische vraag wat het betekent om te bestaan in eerste instantie alleen hoe het Ik zich tot de wereld verhoudt. Dit leidt tot de confrontatie tussen de vragende mens en de zwijgende wereld. Camus laat in *De mythe van Sisyphus* een fundamenteel element buiten beschouwing in de vraag wat het betekent om mens te zijn; de relatie met andere personen. Camus redeneert vanuit het Ik naar de wereld toe, en gaat hierin voorbij aan hoe het Ik zich tot anderen verhoudt. Er is in *De mythe van Sisyphus* te weinig ruimte voor een ethiek.

Dit wordt ondersteund door Rebeka Veljanovska. Zij schrijft het volgende over *De mythe van Sisyphus*: 'Time and time again, Camus emphasizes that rebellion is searching for reasons to live, and that it cannot base its justification on anything other than itself.' (Veljanovska, 2017, p. 37). Dit betekent dat het in het zoeken naar betekenis niet wordt gekeken naar iemand anders dan het subject voor Camus. Hij laat in de menselijke zoektocht naar betekenis andere personen buiten beschouwing. Dit betekent dat ethiek dan een te kleine rol heeft in wat het betekent om te bestaan voor Camus. Ethiek is voor Camus ondergeschikt aan de ontologie, de vraag wat het betekent om te bestaan, wanneer de mens zich eerst verhoudt tot het bestaan in de wereld zelf en dan pas tot andere personen. Wat het betekent om mens te zijn is voor Camus in eerste instantie niet in relatie tot anderen, maar in relatie tot de wereld. Juist omdat de mens in *De mythe van Sisyphus* betekenis verlangt en dit niet kan vinden, denk ik dat er meer gekeken moet worden naar wat het betekent om in relatie te staan tot andere personen. Het feit dat er alleen naar de wereld wordt gekeken voor betekenis is de reden dat de mens uiteindelijk geen betekenis kan vinden in het absurde wereldbeeld van Camus.

Avi Sagi meent dat de mens in *De mythe van Sisyphus* egocentristisch of solipsistisch is. Dit legt hij nader uit in zijn werk *Albert Camus and the Philosophy of the Absurd* (2002). Hij schrijft: 'The metaphysics Camus outlines in *The Myth of Sisyphus* includes a strain of radical skepticism together with an attitude of extreme solipsism.' (Sagi, 2002, p. 111). Hoe de mens bestaat is voor Camus nadrukkelijk hoe het 'Ik' zich verhoudt tot de wereld. Solipsisme is namelijk de filosofische opvatting dat alleen het bewustzijn van de waarnemer bestaat, of ertoe doet. Ethiek komt dan dus secundair aan de ontologie voor Camus, het bestaan van de mens in *De mythe van Sisyphus* is te veel gericht op het Ik. Wat het betekent om in relatie te staan met andere mensen komt secundair aan wat het betekent om te zijn. Sagi schrijft ook dat voor de mens in *De mythe van Sisyphus* het bestaan zelf voorafgaat aan een potentiële relatie met andere personen. Hij schrijft:

In *The Myth of Sisyphus*, the Hero is the individual striving toward an understanding of the human condition, together with the realization of concrete existence. The happiness of the absurd individual begins and ends with a life of self-awareness and realization. Absurd heroes are solipsistic, and their relationship with others is irrelevant to their existence as individuals. (Sagi, 2002, p. 107)

Op dit punt ben ik het eens met Sagi, en denk ik dat Camus in de absurde situatie die hij uitwerkt in *De mythe van Sisyphus* te weinig aandacht besteedt aan wat het betekent om je tot andere personen tot verhouden in het bestaan. De relatie met andere mensen komt voor de absurde mens pas achteraf aan hoe deze zich tot de wereld verhoudt. De absurde held kan dan worden gezien als egocentrisch, omdat de relaties met andere personen irrelevant zijn voor zijn eigen existentie. Sagi beschrijft Sisyphus zelfs als volgt: 'the absurd hero, whose entire existence rests on their concern for themselves and themselves alone' (Sagi, 2002, p. 111).

Sisyphus' hele bestaan rust op de zorg om alleen zichzelf, zonder aandacht voor andere mensen. Sagi meent dus dat Camus in *De mythe van Sisyphus* de ethiek buitenwegen laat, omdat Camus de manier waarop het Ik zich tot het bestaan zelf ver-

houdt op de eerste plek in de filosofie ziet. De absurde held Sisyphus is egoïstisch en bekommert zich alleen om zijn eigen bestaan.

Alhoewel er volgens John Foley (2014, pp. 56-58) een ontwikkeling kan worden gezien tussen de werken *De mythe van Sisyphus* en Camus' latere werk *De mens in opstand* (1951) waarin Camus meer ruimte creëert voor ethiek en solidariteit, meen ik dat er in het absurde wereldbeeld dat wordt beschreven in *De mythe van Sisyphus* nog te weinig ruimte is voor een ethiek. Wat dit betreft is er in *De mythe van Sisyphus* minder ruimte voor ethiek dan in *De mens in opstand*. Dit wordt ondersteund door Tal Sessler, die stelt dat er in de 'vroege' werken van Camus zoals *De mythe van Sisyphus* een ethische leegte is (Sessler, 2008, p. 13). Juist hierom denk ik dat een interpretatie van Emmanuel Levinas van pas komt, omdat in zijn filosofie de relatie tussen personen centraal staat in hoe de mens zich tot de wereld verhoudt. Ik meen dat een belangrijk aspect van wat het betekent om mens te zijn het ontwikkelen en onderhouden van complexe sociale dynamieken met andere personen is. De mens is naar mijn mening dan ook bij voorbaat een sociaal wezen, en het in verhouding staan met andere personen zie ik als fundamenteel voor het mens-zijn. Wanneer we de filosofie van Levinas onderhanden nemen, denk ik dat de leemtes op het gebied van ethiek in de filosofie van Camus aangevuld kunnen worden. Ook is het dan mogelijk dat de mens betekenis kan verkrijgen in het bestaan.

Ethiek en ontologie in Emmanuel Levinas

Emmanuel Levinas kan een uiterst waardevolle aanvulling zijn op de filosofie van Camus. Levinas beschrijft namelijk een andere volgorde in zijn filosofie. Levinas is ervan overtuigd dat de zijnsvraag zelf: 'Wat betekent het om te zijn?', niet in het teken staat van hoe het 'Ik' zich tot de wereld verhoudt. Alhoewel Levinas niet expliciet op Camus heeft gereageerd, schrijft hij dat de westerse filosofie in het algemeen juist deze fout maakt (Levinas, 1961, p. 89). Het redeneren van het 'Ik' naar de wereld is namelijk een te egocentrische manier van redeneren, schrijft hij (Levinas, 1961, p. 31). Zo redeneert ook Camus vanuit het 'Ik' naar de wereld toe. Dit leidt bij Camus tot een immens con-

flict: de confrontatie tussen de vragende mens en de zwijgende wereld. De wereld kan ons geen betekenis verschaffen op de manier waarop de mens dat vraagt aan de wereld: de wereld is chaotisch en onverschillig tegenover het menselijk bestaan. Levinas redeneert echter dat we niet vanuit het 'Ik' naar de wereld toe moeten redeneren, maar vanuit de relatie die wij met andere personen hebben. Levinas schrijft dat de andere persoon radicaal anders is; de Ander is zo anders dat hij niet in dezelfde categorie van Zijn als de wereld geplaatst kan worden (Levinas, 1961, p. 33). Om deze alteriteit te benadrukken, duidt hij de Ander met een hoofdletter aan. Volgens Levinas kunnen we de Ander niet omvatten met ons bewustzijn, of 'totaliseren'. De Ander kan niet samengebracht worden in het Zelfde, zoals men met de wereld probeert te doen. Ik kan de Ander niet categoriseren in dezelfde categorie van bestaan als de wereld om ons heen. Hierom beargumenteert Levinas dat we moeten beginnen bij deze sociale relatie, in plaats van bij het Ik. De primaire vraag van de filosofie wordt dan: Hoe verhoudt het Ik zich tot de Ander?

Levinas beargumenteert dat de westerse filosofie eigenlijk een ontologie is; een metafysische relatie van het Ik, tot het Zijn. Camus redeneert vanuit het Ik, tegenover de wereld. Hij begint in zijn filosofie met de vraag hoe het Ik zich tot het bestaan in de wereld verhoudt. Vanuit het uitzichtpunt van de filosofie van Levinas zouden wij kunnen vaststellen dat Camus hier deze kritische fout maakt die volgens Levinas in de hele westerse filosofie wordt gemaakt: vanuit het Ik redeneren tot de rest van de wereld, en daarmee ook tot andere personen. De andere persoon wordt dan gemaakt tot iets wat iemand probeert te 'kennen' of omvatten met het bewustzijn van het Ik. Er is dan geen ruimte voor de absolute alteriteit van de Ander en de Ander wordt dan geobjectificeerd of tot object gemaakt. Op het moment dat men vanuit het Ik naar de wereld toe redeneert wordt de Ander als het ware 'omvat' door het bewustzijn en als object gecategoriseerd. Dit gebeurt op dezelfde manier als dat het Ik voor Camus de wereld wil kunnen omvatten met het bewustzijn. De mens probeert voor Camus vanuit het Ik de wereld te begrijpen, en op die manier hoe het zijn van het Ik zich verhoudt tegenover de wereld om zich heen. Levinas meent dat de andere persoon, de Ander, zo radicaal anders is dat hij ook niet verklaard kan worden door middel van de Rede. Hij schrijft: 'Het vermogen van het Ik kan de afstand die door de andersheid van het Andere wordt aangeduid niet overbruggen.' (Levinas, 1961, p. 31).

Omdat het subject de absolute alteriteit van de Ander niet kan overbruggen met de Rede wordt het bestaan zelf gekenmerkt door de relatie met de Ander, schrijft Levinas. Levinas beargumenteert dat voordat de wereld wel of geen betekenis kan krijgen, voordat het subject zich tot de wereld kan verhouden, er al een verhouding is tussen het subject en de andere persoon. Wat het betekent om een 'Ik' te zijn, wordt pas duidelijk in het licht van de relatie met de Ander. Hoe het 'Ik' zich tot de Ander verhoudt gaat vooraf aan de relatie met het bestaan in de wereld zelf, en is daarom vormend voor wat het betekent om te bestaan. Levinas beschrijft dat de relatie met de Ander een ethische relatie is, gekenmerkt door verantwoordelijkheid. Voor Levinas komt de ethiek dus vooraf aan de ontologie, aan hoe de mens zich tegenover het bestaan verhoudt. Levinas schrijft: 'vóór het niveau van de ontologie bestaat het ethische niveau.' (Levinas, 1961, p. 215).

Het gezicht van de Ander

Hoe de Ander verschijnt voor mij is van belang voor Levinas. Levinas hecht een speciale betekenis aan het gezicht van de Ander. Volgens Levinas is er in het gezicht van de Ander een kwetsbaarheid te vinden die mij oproept tot een bepaalde verantwoordelijkheid. De Ander kijkt je aan en zijn blik zegt: 'Dood mij niet'. Volgens Levinas is het onmogelijk de Ander te doden als je de Ander in zijn absolute andersheid erkent. Via het gelaat wordt het mij duidelijk dat de Ander absoluut anders is. Deze alteriteit van de Ander schrikt mij op uit mijn subjectieve ervaring van het bestaan en zorgt ervoor dat ik mijn eigen bestaan bevraag aan de hand van deze relatie met de Ander. Het gezicht van de Ander laat mij beseffen dat ik niet het centrum ben van het bestaan, maar dat ik eigenlijk besta in relatie tot de Ander. Het besef van de wereld is dan mogelijk door het gezicht van de Ander omdat ik mij bewust word van deze blik. Er ontstaat dan een bewustzijn van iets buiten het Ik. Het gezicht van de Ander bevestigt dat de Ander radicaal anders is dan het Ik - dat de Ander apart van mij bestaat. Dit betekent dat de Ander niet omvat kan worden door mijn bewustzijn. Er is iets absoluut Anders buiten mij, dat betekent dat ik me ook op een andere manier verhoudt tot het bestaan

zelf. In deze face-to-face ontmoeting met de Ander en vanuit het besef van deze absolute andersheid, nodigt de Ander mij uit tot een gesprek. Levinas schrijft: 'Het gelaat opent het oorspronkelijk gesprek waarvan het eerste woord verplichting luidt.' (Levinas, 1961, p. 215).

Dialogoog en verantwoordelijkheid

Levinas beargumenteert dat door middel van de taal de Ander zich kenbaar kan maken aan het Ik. Het absolute verschil wat naar voren komt in de face-to-face ontmoeting met de Ander kan namelijk uitmonden in een gesprek. Het spreken met de Ander komt voort uit absoluut verschil. Het feit dat we met de Ander in gesprek kunnen gaan laat zien dat de Ander niet onverschillig is zoals de wereld dat is tegenover het bestaan van het Ik. Het bestaan van het Ik doet ertoe voor de Ander. Wat wij doen met de Ander maakt wél uit voor de Ander, dit blijkt uit de kwetsbaarheid die de Ander laat zien in zijn gelaat. Met de Ander in gesprek gaan is met de Ander in relatie treden. Spreken is dan in feite het laten zien van jezelf aan de Ander. Om met de Ander in gesprek te gaan is buiten het Ik treden; het is het Ik overstijgen en het bestaan van de Ander erkennen als een bestaan dat niet jouw bestaan is. Het feit dat je met de Ander in gesprek kan gaan laat zien dat de Ander niet in dezelfde categorie van Zijn kan worden geplaatst als het Ik, of als de wereld. Met de Ander in gesprek gaan leidt tot het besef van een verantwoordelijkheid voor de Ander, omdat de Ander niet gereduceerd kan worden tot dezelfde categorie van Zijn als de wereld. De Ander maakt zich kenbaar aan jou en doet een beroep op jouw verantwoordelijkheid in het gesprek. Door de absolute andersheid van de Ander word ik me bewust van een ethische weerstand. Het is niet mogelijk om de Ander te reduceren tot dezelfde categorie van Zijn, en ik moet dus verantwoordelijkheid nemen voor de Ander. Het gesprek is een oproep tot verantwoordelijkheid: je moet de Ander wel erkennen als absolute Ander.

Deze verantwoordelijkheid voor de Ander is zo fundamenteel voor het bestaan zelf dat het bestaan zelf hieruit betekenis verkrijgt. De dialoog met de Ander kan worden gezien als voorafgaand aan het Zijn zelf; de mens bestaat altijd intersubjectief met

een ethische verantwoordelijkheid. De mens wordt voordat hij zelf bestaat al uitgenodigd tot een gesprek met de Ander. Door in dit dialoog te treden krijgt het bestaan zelf betekenis omdat men wordt gedwongen tot verantwoordelijkheid voor de Ander.

De relatie met de Ander zoals Levinas die beschrijft, is een manier om betekenis toe te kennen aan het bestaan. Dit kan een oplossing zijn tegen de betekenisloosheid van het bestaan zoals Camus die beschrijft. Levinas schrijft namelijk dat de relatie met de Ander primair is aan de bestaansvraag zelf. Dit betekent dat ethiek, de verantwoordelijkheid voor de Ander, primair is aan de ontologie; de vraag wat het betekent om te bestaan. De verantwoordelijkheid voor de Ander verleent voor Levinas betekenis aan het bestaan. Het gelaat van de Ander is er al voordat ik mij tot de wereld kan verhouden. Alhoewel de wereld zwijgt, en de wereld ons geen betekenis kan verschaffen, is de ethische relatie met de Ander wel betekenisvol volgens Levinas. Juist de verantwoordelijkheid die wij hebben voor de Ander schept volgens Levinas betekenis in ons bestaan.

Betekenis

Levinas was ervan overtuigd dat de ethische relatie die ik met de Ander aan kan gaan in de dialoog betekenis geeft aan het bestaan zelf. Nog voordat het subject 'ik' kan zijn, en zich kan verhouden tot de wereld om zich heen, is de Ander daar al die met zijn blik zegt: 'Dood mij niet'. De verantwoordelijkheid die uitgaat van de sociale relatie gaat vooraf aan de relatie van het subject met de wereld zelf. Voordat ik 'ik' ben, is mijn plicht tegenover de Ander er al. Juist omdat deze ethische relatie voorafgaat aan het Zijn zelf betekent dit dat mijn bestaan zelf hiervan in het teken staat. Op het moment dat ik verantwoordelijkheid neem voor de Ander schept dit een betekenis in mijn bestaan. De filosofie van Levinas kan worden gezien als een filosofie van liefde. De filosofie gaat uit van een ultieme verantwoordelijkheid voor de Ander. Het bestaan zelf krijgt pas betekenis in de relatie met de Ander. Het Zijn zelf begint namelijk voor Levinas met deze metafysische relatie met de Ander. Levinas schrijft dan ook: 'Een zinnige wereld is een wereld waarin de Ander bestaat, door wie de wereld van mijn genieting

thema wordt met een betekenis.' (Levinas, 1961, p. 225). De wereld zelf verkrijgt betekenis vanuit de relatie met de Ander. Het bestaan in de wereld wordt zinvol omdat de Ander bestaat. Verder schrijft Levinas: 'De dingen verkrijgen een rationele betekenis en niet enkel een betekenis vanuit hun gebruik, omdat de Ander deelgenoot is in mijn relaties met hen.' (Levinas, 1961, p. 225). Het feit dat ik mijn ervaringen van de wereld om ons heen deel met de Ander, de Ander mijn relaties met de wereld om ons heen deelt, schept een rationele betekenis in de ervaring van de wereld. De gedeelde ervaring met de Ander is transcendentiaal met de ervaring van de wereld. Levinas schrijft verder: 'Het ervaren van de wereld om ons heen plaatst het direct binnen het perspectief van de Ander.' (Levinas, 1961, p. 225). Omdat ik de wereld ervaar door het perspectief van de ethische relatie met de Ander, krijgt het ervaren van de wereld zelf betekenis.

Het probleem van betekenisloosheid kan dan worden opgelost door betekenis toe te kennen aan het bestaan vanuit de mens zijn oneindige verantwoordelijkheid voor de Ander. Er is in *De mythe van Sisyphus* te weinig ruimte voor ethiek. Er wordt vanuit het oogpunt van het Ik naar de wereld toe geredeneerd. Dit leidt bij Camus tot een confrontatie die eigenlijk niet op te lossen is: de confrontatie tussen de vragende mens en de zwijgende wereld. Levinas beargumenteert echter dat de ethische relatie met de Ander zo fundamenteel is dat deze vooraf gaat aan de zijnsvraag zelf. De mens bestaat voor Levinas altijd in relatie tot de Ander, dus het Zijn zelf verkrijgt betekenis vanuit deze ethische relatie. Wanneer wij vanuit het oogpunt van de filosofie van Levinas naar het betekenisloze bestaan in *De mythe van Sisyphus* van Camus kijken, is het wel mogelijk om betekenis te vinden in dit bestaan. De ethische relatie is vormend voor het menselijke bestaan zelf, en het menselijke bestaan kan vanuit de ethische relatie wél als betekenisvol worden gezien. Wanneer de vragende mens in de filosofie van Camus betekenis kan ontleen aan de ethische relatie met de Ander, stelt het de mens in staat om echt gelukkig te zijn.

De mens rolt dan niet eenzaam het rotsblok van Sisyphus naar boven, maar kijkt elkaar aan in deze situatie. Het menselijk noodlot is dan niet meer dat van een betekenisloos lijden, maar dat van een betekenisvol bestaan in relatie met de Ander. De mens duwt het rotsblok van Sisyphus dan voor de Ander, waardoor het wel zin en betekenis heeft. De oneindige verantwoordelijkheid voor de Ander is zo fundamenteel

aan het menselijk bestaan dat het menselijk bestaan hiervan in het teken staat. Levinas schrijft dan ook: 'Als de Ander de betekenis zelf in het "zijn" sticht.' (Levinas, 1961, p. 223). De Ander antwoordt bij Levinas aan de vraag of het menselijk bestaan betekenis heeft. Het antwoord is een duidelijke 'Ja'. Uit de verantwoordelijkheid voor de Ander ontstaat betekenis in het bestaan zelf. Door ruimte te maken voor een ethische relatie die voorafgaat aan het bestaan zelf kan de menselijke vraag naar betekenis en zin zoals Camus die beschrijft vervuld worden. De filosofie van Levinas kan gezien worden als een filosofie van liefde en verantwoordelijkheid voor de Ander, van waaruit het Zijn zelf betekenisvol is.

Juist omdat voor Levinas ethiek primair is aan ontologie geeft deze filosofie een invulling voor de filosofie van Camus. Het bestaan zelf is dan transcendentiaal met de metafysische relatie met de Ander. Waar in het absurde wereldbeeld betekenis mist in het bestaan, kan de filosofie van Levinas betekenis scheppen. Door met de Ander in dialoog te treden krijgt het bestaan zelf betekenis door de ethische relatie. In *De mythe van Sisyphus* is er te weinig ruimte voor ethiek, en de filosofie van Levinas kan die aanvullen. Dit is een goede aanvulling omdat voor Levinas ethiek niet een bedacht systeem is van normen en waarden, maar de ethische relatie fundamenteel is aan wat het betekent om mens te zijn. In het licht van de menselijke conditie die Camus beschrijft in *De mythe van Sisyphus* is een ethiek die primair is aan wat het betekent om mens te zijn een geschikte aanvulling. Juist omdat de mens betekenis mist in *De mythe van Sisyphus*, en de ethische relatie in *Totaliteit en Oneindigheid* betekenisgevend is, vullen deze filosofische werken elkaar fantastisch aan.

Michael Morgan schrijft over waarom de ethische relatie met de Ander fundamenteel aan het mens-zijn en betekenisgevend is:

It is intrinsic to our very existence with one another; it is what makes life valuable and significant, what makes responsibility necessary and nobility possible. What gives rise to our sense of obligation to others is the face— it is the way we experience or should experience the other's need for us, how the other's dependency and even suffering reaches out to us and calls each of us to help, to alleviate, and to care. We are addressed by each person's unique humanity. All our lives are unavoidably embedded in this network of call

and address, summons and response. If this fills us with anguish and frustration, it also fills us with a sense of worth and purpose; it fills us with the Good. (Morgan, 2007, p. 417)

De ethische relatie in de filosofie van Levinas is zó vormend voor het bestaan, dat het bestaan zelf hier betekenisvol door is. Omdat de menselijke zoektocht naar betekenis in Camus niet vervuld wordt en de mens daarom nooit oprecht gelukkig kan zijn, kan de filosofie van Levinas die aanvullen. *De mythe van Sisyphus* mist betekenis en ethiek, en *Totaliteit en Oneindigheid* biedt beiden. De ethische relatie met de Ander zoals Levinas die beschrijft is dringend en menselijk, primair en betekenisvol. De wereld kan het verlangen naar betekenis van de mens niet stillen in *De mythe van Sisyphus*, maar de menselijke relatie in *Totaliteit en Oneindigheid* kan dit wel. De wereld zwijgt, maar de Ander antwoordt.

Conclusie

Camus omschrijft in *De mythe van Sisyphus* een atheïstisch wereldbeeld dat gekenmerkt wordt door de confrontatie tussen de vragende mens en de zwijgende wereld. De mens heeft een diep verlangen naar zingeving en betekenis, maar op wat voor manier moet ik leven als ik mij nergens op kan beroepen? De wereld antwoordt niet aan dit verlangen naar betekenis. De wereld is onverschillig tegenover ons bestaan, terwijl de mens pas gelukkig kan zijn als dat verlangen naar betekenis vervuld wordt. Camus stelt dat de mens in opstand moet komen tegen deze betekenisloosheid door toch te leven, maar te stoppen met hopen, ondanks dat het in het diepst van de mens zit om te verlangen naar betekenis. Camus vergelijkt de mens met Sisyphus, die oneindig zijn rotsblok omhoogduwt. De botsing tussen het vragen van de mens en het zwijgen van de wereld ziet hij als het meest treffende aspect van het menselijk bestaan; zinloos en hartstochtelijk, eindig en trots. De mens zal echter nooit gelukkig kunnen zijn in een bestaan dat betekenisloos is, hoe dapper de mens ook is. Doorgaand op de inzichten van Veljanovska, Sagi, en Sessler heb ik gesteld dat er te weinig sprake is van ethiek in

De mythe van Sisyphus; de mens verhoudt zich voor Camus in eerste instantie tot de wereld, en gaat hierin voorbij aan hoe het Ik zich tot anderen verhoudt. Van daaruit heb ik de volgende onderzoeksvraag gesteld: 'Op welke wijze kan er een beroep gedaan worden op de filosofie van Levinas om de leemten in *De mythe van Sisyphus* van Camus op het gebied van ethiek aan te vullen?'.

Camus redeneert op de manier waarop Levinas stelt dat de hele westerse filosofie tot dusver redeneerde; hij redeneert namelijk vanuit het subject naar de wereld om zich heen. Levinas stelt echter dat de sociale relatie met de Ander voorafgaat aan de relatie met de wereld, en dat het bestaan pas duiding krijgt door de relatie met de Ander. De primaire vraag van de filosofie wordt dan: Hoe verhoudt het Ik zich tot de Ander? Levinas beschrijft dat vanuit de face-to-face ontmoeting met de Ander mij een kwetsbaarheid toeschijnt die mij uitnodigt tot een gesprek. Ik besef dan dat ik niet het centrum ben van het bestaan, maar dat ik in relatie tot de Ander besta. Ik kan met de Ander in gesprek treden omdat deze absoluut anders is, en niet in dezelfde categorie van Zijn kan worden geplaatst. Op het moment dat ik een gesprek aanga met de Ander treed ik met hem in relatie. Deze relatie met de Ander wordt gekenmerkt door absolute verantwoordelijkheid. Dit betekent voor Levinas dat ethiek dan vooraf komt aan de ontologie. Vanuit de verantwoordelijkheid die het 'Ik' heeft voor de Ander, krijgt het bestaan zelf in de wereld zijn betekenis. Als wij deze invulling gebruiken voor de filosofie van Camus is het wel mogelijk voor de mens om werkelijk gelukkig te zijn. Vanuit de verantwoordelijkheid voor de Ander verkrijgt het menselijk bestaan betekenis en zin. Het zijn in de wereld is dan eigenlijk al met anderen bezig zijn. Het bestaan zelf wordt gevormd door de metafysische relatie met de Ander. De menselijke ervaring van de wereld en dus van het zwijgen hiervan wordt ervaren dóór de metafysische relatie met de Ander. Deze relatie is betekenisgevend door de verantwoordelijkheid voor de Ander, en kan worden gezien als een filosofie van liefde.

Inhakend op het commentaar van Morgan heb ik vastgesteld dat de ethische relatie met de Ander geschikt is als aanvulling op *De mythe van Sisyphus* omdat deze relatie mens-eigen is, en betekenis geeft aan het menselijk bestaan. Terugkoppelend op de onderzoeksvraag kan er dan gesteld worden dat er een beroep kan worden gedaan op de filosofie van Levinas om de leemten in *De mythe van Sisyphus* op het gebied van ethiek aan te vullen. Vanuit de ethische relatie die Levinas beschrijft verkrijgt de mens

een betekenisvol bestaan. Op het moment dat de mens betekenis kan vinden in het bestaan, wordt het verlangen naar betekenis vervuld en kan de mens oprecht gelukkig zijn. De wereld zwijgt, maar de Ander antwoordt.

Bibliografie

Camus, Albert. *De mythe van Sisyphus*, vertaald door Hannie Vermeer-Pardoen. Utrecht: Ijzer, 1942.

Camus, Albert. *De mens in opstand*, vertaald door J. A. Meijers. Amsterdam: De Bezige Bij, 1952.

Foley, John. *Albert Camus: From the Absurd to Revolt*. New York: Routledge, 2014.

Levinas, Emmanuel. *Totaliteit en Oneindigheid*, vertaald door Theo de Boer en Chris Bremmers. Amsterdam: Boom, 1961.

Morgan, Michael. *Discovering Levinas: Vol. 1*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Sagi, Avi. *Albert Camus and the Philosophy of the Absurd*, vertaald door Batya Stein. New York: Rodopi, 2002.

Sessler, Tal. *Levinas and Camus: Humanism for the Twenty-First Century*. London: Continuum, 2008.

Veljanovska, Rebeka. *Symmetry and Otherness: On Interaction with the Other in Camus and Levinas*. MA Thesis, Universiteit Leiden, 2017. <https://hdl.handle.net/1887/52632>